

La construcció de la llengua literària contemporània: què devem al segle XIX?

Jordi Ginebra
(Universitat Rovira i Virgili)

I. Introducció

Cal estudiar el procés de «construcció del sistema lingüísticolliterari català» contemporani i mirar de determinar com s'organitzen, a partir de la Renaixença, les estructures que permeten fer arribar la llengua i la literatura catalanes fins al segle XXI com a sistema autònom. En la vessant de la fixació del codi escrit —de l'establiment del conjunt de preceptes ortogràfics, lèxics i gramaticals de referència per a la llengua literària—, el pas fonamental, com se sap, es fa a començament del segle XX, amb l'obra de Pompeu Fabra. La importància de la codificació de Fabra per al desenvolupament posterior de la llengua catalana ha estat unànimament reconeguda. De fet, el que es reconeix en l'obra de Fabra no és solament l'establiment d'una normativa lingüística tècnicament reeixida, sinó el valor d'aquesta normativa com a eina per a la construcció d'una cultura nacional moderna. D'acord amb això, Joan Fuster escrivia, el 1963, aquestes paraules:

Havia arribat, però, el moment de plantejar-se el problema en termes seriosos: el moment de rescindir les il·lusions de l'espontaneïtat i del passatisme, i d'incorporar el català al nivell *normal* de les llengües de cultura. Pompeu Fabra va donar-ne la solució adequada. No cal que jo en faci l'elogi: no cal que ara ponderem la intel·ligència, l'habilitat i la subtil intuïció nacional que Pompeu Fabra va aplicar a la confecció de les seves «Normes», a la seva íntegra codificació gramatical de la llengua catalana. [...] Després de Fabra, la normalització del català és un fet: la normalització interior, la primera i prèvia, la més urgent. Fabra ens restituïa uns esquemes gramaticals que procedien de la tradició, abraçaven la totalitat dels matisos regionals

de l'idioma i proveïen la llengua d'uns mòduls regulars, útils per a totes les feines intel·lectuals (Fuster, 1963: 14-15).

Molts anys abans, un parell de passatges d'Antoni Rovira i Virgili expressaven una idea anàloga:

En els primers temps de la restauració literària del català, la imperfecció de l'instrument verbal era un desavantatge fortíssim que perjudicava el descabdellament complet i el ràpid ascens de la jove cultura catalana. La prosa dels homes del segle XIX, amb ben poques excepcions, feia patir. Era aquell un llenguatge bastard, fet amb mots i idiotismes catalans, o catalanitzats barroerament, sobre el canemàs de la construcció castellana (Rovira i Virgili, 1924: 1).

Els començos de la formació o reformació de l'idioma van ésser durs. La relativa correcció literària dels millors escriptors i poetes del període floralesc i dels primers anys del segle present era deguda a un excepcional instint del llenguatge, a una espècie de do del cel. Mentrestant, el quadre general de la nostra literatura —i més la prosa que el vers— oferia l'espectacle de l'anarquia ortogràfica i morfològica i la barreja estranya de vulgarismes, barbarismes, arcaïsmes i dialectalismes (Rovira i Virgili, 1925: 1).

La idea del «desordre» lingüístic vuitcentista, la idea que durant el segle XIX i la primera dècada del XX no hi havia un estàndard literari, un sistema lingüístic de referència compartit, fixat i interioritzat pels escriptors, i la idea que la «normalitat» lingüística i cultural arriba amb Pompeu Fabra és una idea que tots els professors i estudiosos de la llengua i la literatura catalanes hem dit i repetit, i que forma part del nostre coneixement de la història de la «construcció» del «sistema lingüísticoliterari català» contemporani.

II. Els acords bàsics previs

Si les coses són així, i ens demanem què és el que va aportar el segle XIX a la construcció d'aquest sistema des del punt de vista de la fixació de la llengua, haurem de respondre que res, o que ben poc.

I, tanmateix, a la persona que s'hagi interessat mínimament per la llengua, la literatura i la cultura catalanes del segle XIX li costarà subs-

criure plenament aquesta afirmació sense recança. Perquè resulta que la literatura catalana de la segona meitat del XIX és, malgrat tot, una literatura rica i prou diversificada, com se sap. I una literatura de qualitat no és possible sense que existeixi una carcassa lingüística subjacent mínimament fixada i compartida. Per tant, sense haver de negar ni matisar les afirmacions comunament admeses sobre la importància de l'obra de Fabra, em sembla que val la pena plantejar-se quins poden ser aquests elements vuitcentistes de cohesió lingüística que formen part del sistema lingüísticoliterari català vigent avui. (Naturalment, es tractaria d'anar més enllà de l'afirmació trivial que tot el que ha passat *després* està influït pel que s'ha esdevingut *abans*.)

Potser caldria començar posant la nostra atenció en el que podríem anomenar els acords bàsics previs: els que afecten la formació de les condicions que fan que tingui sentit plantejar-se la necessitat de l'establiment d'una normativa lingüística. Durant el segle XIX es debaten tot de temes que es resolen d'una manera i no d'una altra, i que afecten directament la possibilitat de construcció d'un sistema lingüísticoliterari modern. Els acords bàsics previs en matèria de llengua a què s'arriba durant el segle XIX —no els subscriu tothom ni durant tota la centúria, però al final del període sí que s'han generalitzat— són, com a mínim, els següents (encara que el que diré ara és conegut, convé consignar-ho perquè és certament rellevant). Formulo en primer lloc l'acord i després l'il·lustró amb un text de l'època:

1) El català és una llengua, i no pas un dialecte. Escriuen Bofarull i Blanch en la introducció de la seva *Gramática de la lengua catalana* de 1867: «Aunque no nos proponemos ponderar aqui su importancia ni defenderla en sus prerogativas de verdadero idioma, cumple á nuestro intento dejar sentado que no nos tomamos el trabajo de escribir una gramática mas para un dialecto de ninguna importancia» (Bofarull i Blanch, 1867: 5). Es rebutja l'etiqueta *dialecte* en els dos sentits principals que té al segle XIX: varietat d'un idioma (el català no és una varietat del castellà ni de l'occità), i sistema oral suposadament menor que no arriba a la «categoria» de llengua.

2) El català és la llengua dels catalans. Escriu Joan Cortada, en la seva coneguda sèrie d'articles periodístics de 1859: «La nostra llengua nativa és la catalana, és la primera que aprenem, és l'única que utilitzem fins que ens envien a escola i, des d'aquest moment, bé que

algunes hores del dia parlem, llegim i escrivim en castellà, les altres hores fem tot això en català. En català parlem en família, en català en les diversions, en català ventilem totes les nostres qüestions, en català tractem tots els nostres negocis, preguem en català, i sobretot pensem en català» (Cortada, 1860: 76-77; cito la versió catalana del text que, com se sap, va ser redactat i publicat en castellà). Afirmar que el català és la llengua dels catalans pot semblar trivial i, a més a més, s'hi pot objectar que no consigna un *acord* sinó que constata una *realitat*. Però no era clar per a tothom, a començament del segle XIX, que a finals del mateix segle el català continuaria sent la llengua dels catalans. Un estudiós com Marfany (2001: 485-488) ha destacat precisament la importància d'aquest fet en la història lingüística de la Catalunya moderna i contemporània.

3) El català és una llengua plenament vàlida per a la literatura culta. Escriu Joan Sardà a propòsit de *Canigó*: «Si allò que'l català és un dialecte mitj mort é inhabil pera esser instrument d'una literatura no fos ja un molí de vent que és més que ridícul embestir y combatre, invocariam com á refutació conclouent la derrera obra de Mossen Jascinto Verdaguer» (*apud* Pinyol i Quer, 2006: 410).¹

4) El fet que el català sigui una llengua vàlida per a la literatura implica que els catalans dedicaran esforços a la creació literària en català. Aquesta afirmació pot semblar una tautologia de l'anterior, però no ho és. Al començament del segle XIX Pere Mata i Antoni Puigblanch també creien que el català era una llengua apta per a l'alta literatura. Creien que tenia qualitats i que servia. Però que no calia fer-la servir. Unes quantes dècades més tard, entre els escriptors hi ha fe en el futur de la literatura catalana. Escriu Marià Aguiló en el discurs presidencial dels Jocs Florals de 1867: «Compassió per la malaltia de qu'encara convaleix, tanta com vulgau; temensa per l'esdevenidor, gens» (Aguiló, 1867: 285).

1. Com a curiositat —no irrellevant— afegeixo uns mots de Fabra d'una conferència de 1897 (no literals, però) amb el mateix comentari: «Convengamos, si se quiere, terminó diciendo el señor Fabra, en que el catalán haya sido un dialecto, pero ahora la literatura que ha producido una Atlántida como la de Verdaguer, es la prueba más palpable de que no puede haber surgido sin ser una verdadera lengua» (*apud* Costa, 2005: 377). Aprofito aquesta primera nota per agrair a Xavier Rull que s'hagi llegit el text i m'hi hagi fet comentaris valuosos.

5) Els catalans han d'escriure la seva obra de creació literària en català. Aquesta afirmació exigeix l'anterior, però l'anterior no implica aquesta. Diu Narcís Oller, parlant dels seus inicis literaris: «vaig veure finalment clar, que entre l'escriptor i la seva llengua nadiua hi ha un nexa tan estret que no té substitució possible» (Oller, 1962: 5). I Joan Sardà afirma: «Ni podemos ser buenos poetas, ni buenos novelistas, ni pintores de costumbres más que escribiendo en catalán. Las realidades subjetivas y objetivas que forman los temas de la literatura exigen para su cabal reproducción literaria el empleo del idioma que es consubstancial a aquellas realidades» (Sardà, 1886: 102). Aquesta idea en part té l'origen en uns determinats plantejaments estètics, però acaba afectant tot el panorama del catalanisme literari. El català aspira, doncs, a l'hegemonia en el seu territori en l'àmbit de la literatura.

6) Els catalans, valencians i balears parlen la mateixa llengua i comparteixen el mateix projecte cultural i literari. Escriu Francesc Matheu:

Fills d'en Jaume: catalans,
mallorquins i valencians:
bevem tots com bons germans.

Un sol crit de renaixença
nostres cors ha sommogut (*apud* Roca, 2008: 106).

7) La llengua i la literatura catalanes han passat per una llarga etapa de decadència, i ara (al segle XIX) la llengua escrita necessita intervenció i regulació: cal reconstruir (o construir) un model. Escriu Bofarull, l'any 1864: «Despues de este primer paso [la restauració dels Jocs Florals], la fijacion de la lengua era el trabajo mas indispensable que se habia de hacer para que la idea de restauracion fuese perfecta» (Bofarull, 1864: 125).

Encara n'hauríem d'afegir un altre, que és que la llengua i la literatura catalanes articulen un sistema cultural *nacional*, diferent de l'espai cultural nacional que s'estructura al voltant de la llengua castellana (diferent no necessàriament vol dir oposat o incompatible, almenys al segle XIX català). Aquest punt, però, demanaria comentaris i matisacions que em durien a allargar-me excessivament, i per aquest motiu el deixo simplement apuntat.

III. Els models de llengua i la «filosofia» de la codificació lingüística

Però deixant a part aquests acords bàsics previs relacionats amb les condicions que fan que tingui sentit plantejar-se la necessitat de l'establiment d'una normativa lingüística, és lògic que ens demanem si el segle XIX no aporta alguna cosa més, alguna cosa més directament relacionada amb el corpus de la llengua, amb la regulació concreta del material ortogràfic, gramatical i lèxic. Penso que la resposta ha de ser forçosament positiva, encara que no directament evident. I ha de ser positiva, com a mínim, en relació amb quatre àmbits.

En primer lloc, en relació amb el que podríem anomenar la «filosofia» de la codificació lingüística. Abans he dit que un dels acords bàsics previs del vuitcents català és el que té a veure amb la convicció que la llengua i la literatura catalanes han passat per una llarga etapa de decadència, i que, com a conseqüència d'això, la llengua escrita necessita intervenció i regulació: la convicció que cal reconstruir (o construir) un model. Aquesta idea, tot i que no ens fa entrar encara de ple en el terreny de la selecció concreta de trets ortogràfics i gramaticals i de recursos lèxics, afecta de fet l'orientació i la caracterització d'aquesta selecció. Fixem-nos, per exemple, que una de les afirmacions més generalment admeses entre els estudiosos de l'obra de Fabra és que el gramàtic de Gràcia pretenia donar a la llengua catalana la fesomia i la capacitat d'expressió que hauria tingut sense l'abandonament cultural i polític i la submissió a d'altres llengües que havia patit durant segles. Doncs bé: aquesta idea, que presideix el treball codificador de Fabra i que implica, entre altres coses, manllevar recursos al català antic i realitzar tasques de descastellanització, és una idea directament heretada de la Renaixença.

De fet, en les reflexions de Pompeu Fabra sobre l'orientació general que havia de tenir la caracterització del model de llengua literària ressonen totes les batalles del segle XIX sobre la matèria. Una altra de les idees generalment admeses és que Fabra es va proposar codificar una llengua escrita que reflectís la llengua parlada, en contrast amb el que havien fet els gramàtics vuitcentistes anteriors, que només havien reeixit —i amb dificultats— a codificar una llengua llibresca i arcaica.

Aquesta idea (la primacia de la llengua parlada com a base per a la codificació) pot semblar contradictòria amb l'anterior (la necessitat de reconstruir artificialment un desenvolupament històric que no ha existit), però el fet és que totes dues coexisteixen com a forces motrius de la codificació fabriana. I totes dues tenen arrels vuitcentistes. En realitat, Fabra va fer un gir brusc cap a la llengua parlada —«trencant» amb la tradició del català acadèmic del moment— en morfologia i en ortografia (tot i que caldria fer matisacions), però en l'àmbit del lèxic la qüestió és molt més complexa, i en l'àmbit de la sintaxi el gir s'orienta, efectivament, cap a la llengua medieval.²

En la qüestió del recurs a la llengua parlada més d'un autor hi ha vist —directament o indirectament— la influència dels impulsors del *català que ara es parla*.³ Probablement també hi hem de veure la influència de Marià Aguiló (i espero que ningú no se sorprengui si poso de costat aquells amb aquest). El poeta i arxiver mallorquí creia que el català parlat havia de contribuir a la «redempció» del català escrit, i en això Aguiló i Fabra s'emparenten. El que els separa és que Aguiló tenia prevenció davant del català parlat a les grans concentracions urbanes, prevenció que no trobem en el jove Fabra.⁴

En la qüestió de la llengua antiga cal que es posi en relleu el següent. D'una banda, la sintaxi és l'àrea de la codificació fabriana en la qual va pesar menys la llengua del XIX. Fabra va dedicar la primera dècada del segle XX a investigar la sintaxi catalana medieval, i va exposar el resultat d'aquest treball en la gramàtica de 1912. Poc després, en la gramàtica normativa, el 1918, va establir com a precep-

2. Es diu que Fabra, en contraposició amb els gramàtics catalans anteriors, va descriure la llengua parlada des del seu primer treball, la gramàtica de 1891, i que aquesta va ser una de les seves originalitats. Caldria no confondre, però, el Fabra descriptivista (que, efectivament, fa palesa des del primer moment la seva capacitat d'anàlisi de la realitat lingüística) amb el Fabra codificador, que no necessàriament legisla en continuïtat amb la descripció dels fets que ell mateix presenta.

3. Rafanell (1995: 315) fins i tot va més enllà, i suggereix que la concepció fabriana de la llengua literària enllaça amb la prosa diguem-ne dialectalista dels primers anys del segle XIX.

4. Aguiló mateix, amb una clara voluntat d'aprofitar l'etiqueta «de moda» (i alhora amb la intenció de rectificar-ne el referent), també assenyalava que el model idiomàtic que ell defensava era el *català del que ara es parla* (Aguiló, 1867: 288).

tes o recomanacions tota una sèrie de trets que eren fruit d'aquestes recerques prèvies. No hi ha indicis que cap d'aquests preceptes o recomanacions es fonamentés en la prosa dels autors vuitcentistes. Si il·lustrem aquest punt amb un autor de la categoria de Verdaguer i prenem com a referència el textos d'*En defensa pròpia* (Verdaguer, 2002), constatem que la llengua que presenten és aliena a bona part dels elements més típics de la normativa fabriana, sobretot pel que fa a la sintaxi: no hi documentem el fenomen del canvi i caiguda de preposicions, el complement directe de persona es construeix amb la preposició *a*, no hi ha doble negació, s'hi usa «*al* + infinitiu» amb valor temporal, hi descobrim estructures amb *lo* neutre, hi trobem futurs de probabilitat, el relatiu temporal apareix amb preposició, el participi concorda amb el complement directe lèxicament ple o en forma de relatiu, apareixen infinitius nominalitzats amb article, la coordinació dels adverbis en *-ment* adopta el sistema castellà, detec-tem el pronom *que* en relatives substantives de persona i gairebé no hi trobem la preposició *per a*.⁵

En relació amb tots aquests punts, doncs, podem afirmar que el sistema vigent avui, construït per Fabra, té les arrels directes en el català medieval, havent fet un salt per damunt no solament dels segles «decadents» sinó també del segle XIX. Ara: d'altra banda cal remarcar que, si això és cert, també ho és que la «filosofia» que va menar Fabra a establir-los sí que pertany, com he dit, a la Renaixença. La idea de «Decadència», que és el que obliga Fabra a menystenir el català escrit dels segles XVI, XVII i XVIII i a buscar el guiatge reformador en el català medieval, és una idea «constitucional» de la Renaixença (i, si hem de buscar l'autor que encarna més típicament aquesta posició, el nom que sortirà tornarà a ser Marià Aguiló).⁶

5. Encara que no estan analitzats des d'aquesta perspectiva, vegeu altres detalls de la sintaxi verdagueriana divergent de la fabriana a Garolera (1991) i a Saragossà (2005).

6. La petjada dels plantejaments d'Aguiló en l'obra codificadora de Fabra és un fet que, d'altra banda, ja ha estat assenyalat sovint. Vegeu, entre altres, Casas Homs (1963-1968; 1967-1968) i Massot (1985). Per a una caracterització de l'ideal idiomàtic de l'escriptor mallorquí, vegeu Segarra (1985) i Tomàs (1996).

IV. L'estil del català literari

El segon aspecte en relació amb el qual el segle XIX segurament aporta —a part la qüestió dels acords bàsics previs— alguna cosa a la modalitat lingüística de referència és el de l'estil. Aquest és un terreny que em resulta particularment difícil i, per tant, em limitaré a fer suggeriments. En les dècades centrals del vuit-cents probablement hi ha més desgavell i desorientació, i per tant més contrast entre textos (i fins i tot dins un mateix text), però jo diria que de mica en mica es va conformant un cert estil per a l'idioma literari. Un estil que va cristal·litzant amb l'obra de Verdaguer, d'Oller, de Guimerà (per molt que aquests tres autors siguin diferents entre ells, i per molt que els dos darrers fossin, anys a venir, criticats per l'ortodòxia noucentista precisament a causa del llenguatge), amb les opinions d'Yxart i de Sardà sobre el caràcter de la llengua catalana —idioma d'expressió sòbria, poc compatible amb la grandiloqüència— i amb l'acostament al jocfloralisme dels autors de teatre popular.

És un estil que deixa progressivament enrere determinats arcaïsmes —*aimar, muyra, llong, homeier, fembra, veire, malbaja*. I que, alhora, es distancia de la reproducció diguem-ne fotogràfica de la realitat col·loquial o dialectal —es renuncia a l'escriptura que reflecteixi la pronúncia ioditzant, a l'ús de l'article salat, a representar la iod antihiàtica en mots com *ideia* o *teiatro*, al perfet perifràstic, a l'adverbi *pudé*, a solucions vulgaritzants com *nosatros, altro, dingú, vagilar, agon* (per *a on*), *dematí, aixins*, etc.⁷ Un estil que també tendeix segurament a una certa preferència per solucions lèxiques «que vénen del nord»: *pernil, corsecar, agençar, agombolar, afogar, sacsejar, oi, copsar, llevar* 'aixecar'. I que té manifestacions sintàctiques (com ara que «fa alguns anys» es va imposant a «alguns anys ha») i d'altres més difícils de precisar relacionades amb aspectes de fraseologia, d'adjectivació, de clixés sintagmàtics, d'estereotips narratius, de modulació discursiva, etc.

Un dels problemes per avançar en aquesta línia d'estudi és que resulta difícil delimitar amb precisió què és el que hem d'entendre

7. També es renuncia a l'escriptura arrelada, diguem-ne, en el foneticisme empirista ras. No «trionfen», per exemple, gramàtics com Ferrer Parpal ni Albert Saisset.

quan parlem d'estil. Almenys resulta difícil que ens entenguem els qui ens dediquem a la història de la gramàtica i els qui es dediquen a la literatura (i més si ens volem referir a la idea que arriba a cristal·litzar un cert estil «de la llengua»). Però em sembla que valdria la pena fer esforços per «trobar-nos». Els estudis sobre literatura catalana del segle XIX han tingut fonamentalment una orientació historiogràfica, crítica i positivista (fet que no crítico), i em sembla que no s'ha invertit energia en estudis d'orientació estilística. Potser la col·laboració entre historiadors de la llengua i historiadors de la literatura podria fer-se més estreta —i més fructífera— en el futur (és clar que segurament tampoc no ens serviria qualsevol mètode estilístic).

V. L'aportació lingüística de Verdaguer

El tercer element en relació amb el qual el segle XIX segurament contribueix —a part la qüestió dels acords bàsics previs— a la formació del sistema lingüístic actual de referència és l'obra de Verdaguer. Hi ha unanimitat entre estudiosos i escriptors que la llengua de Verdaguer ha influït notablement en la formació i consolidació del model general de català escrit dels nostres dies. La qualitat lingüística de l'obra de Verdaguer va ser percebuda ben aviat, i recentment Ramon Pinyol i Pere Quer (2006) han documentat amb detall el procés de «consagració» d'aquesta llengua en la percepció dels escriptors, crítics i erudits del segle XIX.

De tota manera, la influència idiomàtica de l'autor de *Canigó* en el sistema lingüístic de referència actual és una cosa que encara està per documentar. Avui (sobretot gràcies al VI Col·loqui Verdaguer) tenim algun estudi solvent d'aspectes parcials de la llengua del poeta de Folgueroles. Però el que caldrà demostrar no és l'excepcionalitat de Verdaguer des del punt de vista lingüístic, sinó la seva «normalitat». O, dit amb altres paraules, de quina manera l'excepcionalitat de la llengua de Verdaguer (en relació amb la tradició) esdevé norma o model (per als qui escriuen després).

Sembla que, en l'àmbit del lèxic, de la petjada de Verdaguer ara per ara se'n poden resseguir certs indicis. El mateix Fabra es va referir alguna vegada a les aportacions verdaguerianes. Així, el 1919

escrivia, a propòsit dels recursos de derivació de la llengua catalana, el següent:

Comptant, per exemple, amb un nombre reduïdíssim d'adjectius formats amb el sufix *ívol*, aquests difícilment podien servir de models per a la formació de nous adjectius en *ívol*; però Verdaguer introduí en la llengua literària una munió d'aquells adjectius, i *ívol* pogué així esdevenir un sufix productiu (Fabra, 1983: 25).

I el 1924, en una caracterització general de la situació de la llengua literària, feia aquesta remarca: «Tots sabem el que la llengua literària deu a Verdaguer, que sabé aportar-hi un gran cabal de mots desconeguts del parlar ciutadà» (Fabra, 1924: 159).

Tot i això, aquests dos comentaris tampoc no documenten *per se* l'aportació lèxica de Verdaguer al sistema lingüístic compartit, com sí que ho fa, en canvi, trobar la reproducció d'un vers de *L'Atlàntida* com a exemple en un article de *Diccionari general de la llengua catalana* de Pompeu Fabra:

brandejar *v. tr.* Brandar (una arma). *Brandejant amb mà ferrenya l'espasa flamejant.*⁸

O com s'esdevindrà, per exemple, si comprovem que entre els adjectius en *-ívol* que recull aquest diccionari n'hi ha una bona part que es deuen a Verdaguer, supòsit que, efectivament, sembla que coincideix amb la realitat. Així, preparant aquesta intervenció he buscat tots els adjectius en *-ívol* que figuren al diccionari de Pompeu Fabra, que són 67 (descompto *frívol*), i he examinat si la primera documentació contemporània coneguda pertany a una obra de Verdaguer (he utilitzat el CTILC). El resultat ha estat que, en el català contemporani, 15 d'aquests 67 adjectius es documenten per primera vegada en obres de Verdaguer. Són els següents: *anyívol*, *baronívol*, *desertívol*, *enyorívol*, *erradívol*, *escoltívol*, *esquívol*, *forcívol*, *germanívol*, *infantívol*, *llisquívol*, *mercantívol*, *paratgívol*,

8. Cal tenir en compte que, pel que sé, aquest és l'únic cas d'identificació de la font d'un exemple del diccionari de Pompeu Fabra (com a detall cal fer notar que a *L'Atlàntida* l'adjectiu *flamejant* porta desinència *-a*). En la nota següent se n'identifiquen dos més.

tractívol i *trenquívol*. No hi ha cap altre autor amb una proporció comparable.⁹

Caldrà, doncs, de cara a determinar què devem al segle XIX en la construcció del sistema lingüístic escrit contemporani, estudiar de manera sistemàtica com es transvasen els mots de l'autor de *L'Atlàntida* a la cisterna general del lèxic català, transvasament que, a més, en part podria ser indirecte, a través del diccionari Aguiló o de la tercera edició del diccionari de Pere Labèrnia.¹⁰

VI. Els elements i solucions de la llengua literària

Finalment, quan ens demanem si, deixant de banda els acords bàsics previs, el segle XIX no aporta alguna cosa més directament i concretament relacionada amb el corpus de la llengua, convé plantejar-se si no hi ha, efectivament, punts específics de la regulació del material ortogràfic, gramatical i lèxic que provinguin de propostes de gramàtics del XIX o de la praxi d'escriptors vuitcentistes. Naturalment, no em vull referir ara als detalls que sabem positivament que Fabra va establir seguint autors del XIX, com és el cas de la tria de la desinença en *-es* per al plural femení (que, com se sap, va obtenir de Marià Aguiló i Milà i Fontanals) o del recurs a la *ç* (que, com se sap, va obtenir d'Aguiló), sinó a altres punts de la normativa.

Hem de tenir en compte que quan parlem de la reforma lingüística de Fabra és lògic que ens referim sobretot als elements innovadors

9. L'exemple de l'article corresponent a *anyívol* és «cabridet anyívol», sintagma documentat per primera vegada (sempre en referència al català contemporani) a *Canigó*, i el d'*esquívol* és «oreneta esquívola», també protodocumentat a *Canigó* (en l'ordre «esquívola oreneta»). La major part dels altres adjectius no porten exemple. Cal afegir, de tota manera, que alguns dels adjectius en *-ívol* del *Diccionari general* es protodocumenten en obres coetànies o anteriors a les obres de Verdaguer —de Milà, Briz, Andreu Balaguer i Merino o els germans Maspons i Labrós—, i això fa matisar, ni que sigui lleugerament, l'afirmació de Fabra a propòsit de la singularitat de Verdaguer en aquest punt. Finalment, cal encara indicar que hi ha adjectius en *-ívol* de l'obra de Verdaguer que Fabra no va incorporar al diccionari (per exemple, *saltívol*).

10. Caldrà fer recerques «intermèdies», com la que proposava recentment Josep Massot i Muntaner (2006: 164) de mirar de determinar les aportacions verdaguerianes als materials del Diccionari Aguiló.

de la seva ordenació gramatical, ortogràfica i lèxica. També és lògic que els seus contemporanis es fixessin especialment en els punts que contradien o rectificaven la seva manera habitual d'escriure. Al moment d'implantar-se la normativa fabriana potser els vells escriptors es van oposar obertament a Fabra en els aspectes més vistosos (de vegades en els més anecdòtics), i no s'adonaven que Fabra en altres aspectes ratificava una evolució que ells mateixos havien fet, havien seguit o havien contribuït a impulsar. I potser a Fabra tampoc no li interessava desmentir-los.

D'altra banda, és possible que encara ens mirem la llengua dels escriptors del segle XIX amb les ulleres que ens van passar els noucentistes i, per tant, amb la predisposició de trobar-hi els elements que més desentonen amb el sistema que finalment va reeixir. En relació amb aquest afer, no podem oblidar que Fabra, el Fabra «institucional», és també noucentista. El fet que diversos estudis ens hagin mostrat i advertit fins a quin punt el Noucentisme va impugnar en bloc el vuit-cents català potser no necessàriament ens ha acabat d'alliberar de la influència del moviment a l'hora d'enfrontar-nos a la llengua i la literatura del XIX. Fabra, a més, va tenir sempre la tendència (sobretot quan va triomfar la reforma lingüística, però també abans, i ja des de jove) a accentuar en els seus comentaris sobre la llengua de la Renaixença les referències al desordre, a l'«anarquia ortogràfica» i, en general, als aspectes més vulnerables. Fixem-nos en un petit detall il·lustratiu. En la gramàtica de 1891, Fabra, en un nota que busca fer palesa negativament la distància entre el català escrit i el català parlat de l'època, indica que «*Soch y vuy son menos usados que so y vull*» (Fabra, 1891: 103). Però, pel que fa al primer tret, la realitat, almenys si considerem en bloc la llengua de les tres darreres dècades del segle XIX, sembla que no era pas aquesta.

Sigui com sigui, el que convindria fer és un estudi sistemàtic i exhaustiu del català escrit del segle XIX, ja que sols llavors podrem avaluar de manera completa i rigorosa la contribució d'aquesta llengua a la construcció de la modalitat contemporània de referència. En realitat, i malgrat estudis parcials i aportacions concretes d'interès, el fet és que no tenim un coneixement ordenat i metòdic d'aquesta llengua. Ni tan sols de l'àrea teòricament més assequible (i socialment i històricament més rellevant), que és l'ortografia (el conegut llibre de

Mila Segarra, tan valuós, és una història de la teoria ortogràfica, no pas dels usos, encara que hi faci sovint referències).

Mentre aquest treball de recerca sistemàtica encara no arriba, en els paràgrafs que segueixen presento els resultats d'una petita anàlisi exploratòria. L'objectiu és, doncs, aplegar unes primeres dades per contribuir a determinar si durant el segle XIX la llengua escrita tendeix a convergir cap a un model pròxim al de Fabra. Naturalment, quan dic «tendeix a convergir» no suggereixo res que tingui a veure amb la idea d'una evolució natural i espontània cap al fabrisme. Això seria certament ridícul. Quan dic «tendència» em refereixo al resultat de la interacció d'opinions, imposicions, rutines i ruptures. D'altra banda, cal fer avinent que el propòsit és determinar si la llengua tendeix a coincidir amb el model fabrià perquè el model fabrià és el que conforma el sistema de l'idioma escrit contemporani. Després d'exposar els resultats de l'anàlisi exploratòria mostraré un gràfic de dispersió morfològica que també pot ajudar a avaluar la convergència a què em refereixo.

Per a l'anàlisi exploratòria he seleccionat arbitràriament uns quants trets morfològics, lèxics i ortogràfics. A més, he dividit el segle XIX en dues meitats. He establert només dues etapes perquè, en l'estat actual de la recerca, interessa sobretot detectar tendències i contrastos generals. El segle XIX que delimito i estudio, però, és un segle cronològicament una mica *sui generis*. Atesos els interessos de l'estudi, faig acabar el segle just l'any abans de la promulgació de les Normes ortogràfiques. Si les Normes són de 1913, el segle XIX que prenc en consideració arriba fins al 1912. Pel que fa al moment inicial, el faig començar el 1833, en aquest cas per una raó pràctica de disponibilitat de dades. D'aquesta manera, cada una de les dues etapes que estableixo té una durada de quaranta anys: la primera va de 1833 a 1872, i la segona de 1873 a 1912.

Les dades per a l'anàlisi les he obtingut del Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana (CTILC) de l'Institut d'Estudis Catalans. Penso que avui aquest corpus digital és ja prou conegut i, per tant, m'estalvio d'explicar-ne les característiques.¹¹ L'anàlisi ha

11. El lector que necessiti informació, però, pot recórrer a Rafel (1996). Faig notar que, lògicament, admeto com a postulat que el CTILC és representatiu del català escrit dels segles XIX i XX.

consistit en la quantificació, en cada una de les dues etapes, de les ocurrències de categories, formes o trets concrets, amb la finalitat d'establir si, durant el segle XIX, l'alternativa més propera a l'ordenació de Fabra o a les solucions més prestigiades o més àmpliament difoses durant el segle XX tendeix a progressar o no.

El fet que la quantitat de text que conté el CTILC no sigui regular des del punt de vista cronològic (hi ha anys i períodes amb més material i d'altres que en tenen menys) ha condicionat el tipus de recerca. Per exemple, el resultat de quantificar per anys les aparicions del possessiu *llur* per veure si a mesura que avança el temps aquesta unitat té més o menys ús no hauria estat significatiu, atès que primer hauria calgut quantificar el total de text de cada any per veure'n la proporció, una operació que m'ha estat impossible de fer. Per una raó anàloga no he pogut indagar en elements de sintaxi.

He buscat, doncs, variables que en principi només tinguessin dos valors possibles, ja que d'aquesta manera la informació que resulta de la comparació és significativa per la relació entre els dos valors, independentment de l'extensió dels textos. Un cop obtingut, per a una variable concreta i per a una de les dues etapes (1833-1872 i 1873-1912), el nombre total d'ocurrències de cada un dels dos valors de la variable, he procedit a establir un índex, que és el resultat de dividir el nombre d'ocurrències del valor *a* pel nombre d'ocurrències del valor *b*. El valor *a* correspon al tret, categoria o forma que no pertany a l'estàndard literari català del segle XX. El valor *b* correspon al tret, categoria o forma de l'estàndard literari català del segle XX.¹²

L'índex, doncs, indica el nombre de mots o trets de tipus *a* que trobem per cada mot o tret del tipus *b*. Així, un índex de 2,5 expressa que per cada mot o tret del tipus *b* n'hi ha dos i mig del tipus *a*. Per exemple, l'índex que estableix la relació entre la grafia *las* del femení plural de l'article (valor *a*) i la grafia *les* del femení plural de l'article (valor *b*) és de 7,28 en la primera etapa i de 0,85 en la segona. Això

12. Les dades quantitatives s'obtenen per mitjà de la interacció en línia amb l'aplicació informàtica (<http://ctilc.iec.cat/>), fixant els filtres necessaris en cada consulta. L'operació és relativament lenta i laboriosa, extrem que m'ha impedit explorar més elements. En algunes de les consultes el filtre cronològic de 1873 a 1912 no ha funcionat correctament, i en els resultats han aparegut dades d'una obra anterior, que he hagut de descomptar manualment.

vol dir que en la primera etapa predomina de manera abassagadora la solució *las* (n'hi ha 7,25 ocurrences per a cada ocurrència de *les*), però que en la segona etapa el predomini ha canviat (ja no arriba a haver-hi ni una ocurrència de *las* per a cada ocurrència de *les*). Al lector que només hi vulgui fer un cop d'ull general el pot ajudar tenir en compte que un índex superior a 1 indica que hi ha més ocurrences dels valors *a* (no estàndard) que dels *b* (estàndard).

Tot seguit mostro, en unes taules, el resultat de l'anàlisi. La primera columna indica l'índex corresponent a la primera etapa (1833-1872) i la segona, a la segona (1873-1912) (només ho indico explícitament al primer quadre). Faig normalment comentaris breus després de cada taula. En una bona part dels casos he triat una unitat lèxica concreta com a representant d'un fenomen, i per tant hi ha extrapolació. Una anàlisi detallada hauria d'esbrinar fins a quin punt les dades realment justifiquen l'extrapolació (és a dir, fins a quin punt no hi ha incoherències).¹³

1. Ortografia

Ortografia de la desinència del plural femení

	1833-1872	1873-1912
Article femení plural <i>las/les</i>	7,28	0,85

He utilitzat el femení plural de l'article determinat com a unitat representativa de tots els plurals femenins. En la segona etapa preval lleugerament la forma *les*.

Ortografia de la conjunció copulativa

Conjunció <i>y/i</i>	78,11	9,76
----------------------	-------	------

La grafia *y* continua predominant de manera abassegadora en la segona etapa, però el predomini és decreixent.

13. En molts casos el CTILC no documenta únicament dues variants formals o ortogràfiques de cada element (dos valors de cada variable), sinó més. Llavors he «reduït» la pluralitat a dos valors únics, d'acord amb el fenomen analitzat. Així, per a la *ç* trencada, he comptat com si *lliço* i *lliçò* i *lliçó* fossin *lliçó*, i com si *lliso*, *llisò*, *llisó*, *llisso*, *llissò* i *llissó* fossin *llissó*.

Ortografia dels mots acabat en -c

<i>tampoch/tampoc</i>	4,43	4,23
<i>amic/amic</i>	9,19	4,83
<i>antich/antic</i>	14,8	6,89

He triat tres mots freqüents com a representatius de tots els mots acabats en *-c*. El predomini de la grafia *-ch* decreix, si bé de manera irregular (esperaríem més regularitat en aquest punt, ja que sembla que l'opció per *-ch* o per *-c* hauria d'afectar tots els mots implicats).

Ortografia del diftong decreixent amb i

<i>may/mai</i>	21	5,1
----------------	----	-----

També ara he triat un mot com a representant del fenomen. El predomini de la grafia amb *y* decreix.

La h intervocàlica en els hiatus

<i>rabó/raó</i>	13,5	4,82
-----------------	------	------

Un altre cas de selecció d'un mot com a representant del fenomen. De nou l'índex decreix.

Ortografia dels infinitius rizotònics

<i>veurer/veure</i>	1,71	0,16
---------------------	------	------

Un altre cas de selecció d'un mot com a representant del fenomen. Com en el cas del plural femení, en aquest punt no sols hi ha decreixement sinó que hi ha inversió en el predomini, que canvia de forma prou radical.

Ortografia de la ç

<i>llissó (i llisó) / lliçó</i>	20	2,41
---------------------------------	----	------

Un altre cas de selecció d'un mot com a representant del fenomen. De nou l'índex decreix.

Accent greu per indicar vocals obertes

<i>ressó/ressò</i>	12	1,34
--------------------	----	------

Un altre cas de selecció d'un mot com a representant del fenomen. De nou l'índex decreix, i la proporció tendeix a equilibrar-se.

2. Morfologia flexiva

Article masculí singular

<i>lo/el</i>	6,34	1,76
--------------	------	------

Plural dels antics proparoxítons llatins

<i>bòmens/bomes</i>	0,94	0,68
---------------------	------	------

Un altre cas de selecció d'un mot com a representant del fenomen. La solució amb nasal ja no predominava en la primera etapa, i en la segona tendeix encara a ser menys freqüent.

Primera persona del present d'indicatiu del verb ser

<i>só/sóc</i>	3,23	0,77
---------------	------	------

Com en el cas del plural femení i de la *-r* antietimològica dels infinitius rizotònics, en aquest punt hi ha decreixement i, a més, inversió en el predomini.

Primera i tercera persones del present de subjuntiu del verb ser

<i>sia (i siga) / sigui</i>	33,1	3,12
-----------------------------	------	------

3. Morfologia lèxica. Variants formals

<i>teatro (i teiatro, etc.) / teatre</i>	17,68	0,37
--	-------	------

Com en el cas del plural femení i altres, en relació amb aquesta unitat lèxica hi ha decreixement i inversió, contundent, en el predomini.

<i>gènere/gènere</i>	-	205,5
----------------------	---	-------

No es documenta cap forma *gènere* en la primera etapa. En la segona aquesta forma apareix tímidament (1 ocurrencia per a cada 205 de *gènere*). No he tingut en compte la variant *genre*, que Ramon Pinyol m'ha fet notar que també és trobadissa.

<i>sicle (i secle, etc.) / segle</i>	4,18	1,74
<i>ausència/absència</i>	41	3,2
<i>creència/creença</i>	11	8,1

Les oposicions *ausència/absència* i *creència/creença* miren de determinar si la sensibilitat per la descastellanització de les variants formals també tendeix a augmentar.

4. Morfosintaxi

Forma del demostratiu de primer/segon grau

<i>est (i eix, aqueix) / aquest</i>	1,21	0,26
-------------------------------------	------	------

Amb aquest quadre examinem una qüestió morfològica (la preferència per solucions com *est* o per la solució *aquest*) i alhora una qüestió sintàctica: la preferència pels dos o pels tres graus de dixi. En la mesura que en la segona etapa predomina clarament la solució *aquest*, sabem que no sols va arraconant les altres formes, sinó que els tres graus de dixi tendeixen a cedir a favor dels dos graus. En aquest punt la tendència coincideix amb la que s'ha generalitzat en la llengua literària del segle XX, malgrat que precisament en aquest punt, com sabem, Fabra hauria preferit conservar (o recuperar) els tres graus de dixi.

5. Selecció lèxica

adverbi <i>pudé (i poder) / potser</i>	0,008	0,004
--	-------	-------

<i>almanco</i> / <i>almenys</i>	0,08	0,07
<i>sofriment</i> / <i>patiment</i>	-	18,46
<i>amar</i> (i <i>aimar</i>) / <i>estimar</i>	0,79	0,24
<i>buscar</i> / <i>cercar</i>	2,46	1,11
<i>cuixot</i> / <i>pernil</i>	0,14	0
<i>llong</i> / <i>llarg</i>	0,007	0,004
<i>despreciar</i> / <i>menysprear</i>	6,25	1,79
<i>despedida</i> / <i>comiat</i>	2,07	0,79

En aquest quadre es pretén avaluar diversos aspectes: la descastellanització lèxica (*despreciar*, *despedida*), el comportament relatiu als arcaïsmes (*almanco*, *amar*, *llong*) i a vulgarismes (*puqué*), i la tendència en relació amb solucions que es consideren, amb fonament o sense, més genuïnes (*patiment*, *cercar*, *pernil*). Les solucions *puqué*, *almanco*, *cuixot* i *llong* són molt poc freqüents tot al llarg del XIX, i encara tendeixen a reduir-se a mesura que passa el temps. La forma *amar* (i *aimar*) és sempre menys freqüent que *estimar*, però durant la primera etapa té encara prou vitalitat. El substantiu *patiment* no es documenta en la primera etapa, i en la segona no es documenta *cuixot*. El castellanisme *despreciar* encara predomina en la segona etapa, tot i que amb tendència a la baixa. En canvi, en aquesta segona etapa *comiat* ja ha guanyat la partida a *despedida*.

Tots els quadres anteriors mostren que la freqüència dels trets, elements i categories convergents amb el model de llengua literària del segle XX tendeix a créixer. Ara cal que afegim que aquesta tendència tampoc no és universal. En l'anàlisi feta fins al moment, he trobat tres casos —que presento en la taula següent— que segueixen la tendència contrària:

<i>sapigut</i> / <i>sabut</i>	0,29	0,49
<i>coneixo</i> / <i>conec</i>	0,18	0,23
<i>flotar</i> / <i>surar</i>	0,16	0,19

Els casos de *sapigut* i *coneixo* indicarien una certa propensió —molt tènue, de tota manera— a abandonar solucions tradicionals genuïnes per altres de més col·loquials (que després seran desestima-

des per Fabra). El cas de *flotar/surar* documentaria una certa propensió —també molt lleugera— a l'augment de la freqüència de castellanismes, que contrasta amb la tendència contrària detectada abans (però sembla que totes dues tendències coexisteixen: s'abandonen certs castellanismes i se n'incorporen d'altres). Tot i això, fixem-nos que les solucions «convergens» predominen durant tot el segle.¹⁴

VII. La dispersió morfològica

Finalment, completaré aquesta breu aproximació analítica, de categories i trets concrets, amb una aproximació generalista. Com sap qualsevol persona que hagi consultat textos vuitcentistes no normalitzats, una de les característiques més evidents del català escrit del segle XIX és l'enorme variabilitat formal o gràfica que presenten les unitats lèxiques. Una de les tasques essencials de Fabra va ser precisament aquesta: reduir i fixar les variants gràfiques i formals dels mots.

Amb relació a l'objecte d'estudi d'aquest treball, el que convé examinar és si la tendència a la reducció de la proliferació de formes i grafies d'un mateix mot ja es detecta en la llengua escrita del XIX. Per tal de procedir a aquest examen he establert el que anomeno *índex de dispersió morfològica*. La dispersió morfològica es pot mesurar, per a una obra concreta, dividint el nombre de *formes* que presenta el text pel nombre de *lemes* (F/L). Com més formes hi ha per a cada lema, més dispersió morfològica presenta el text (i, per tant, s'aparta més dels patrons estandarditzadors). Al CTILC hom pot trobar consignats el nombre de formes i el nombre de lemes de cada obra, cosa que permet obtenir, després d'efectuar la divisió corresponent,

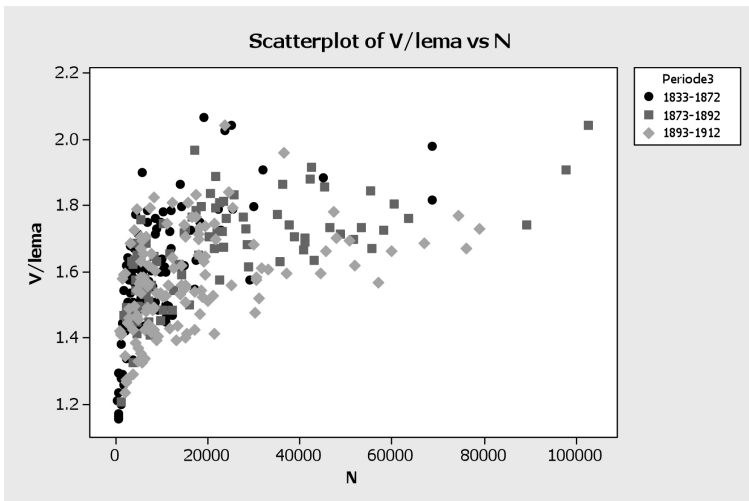
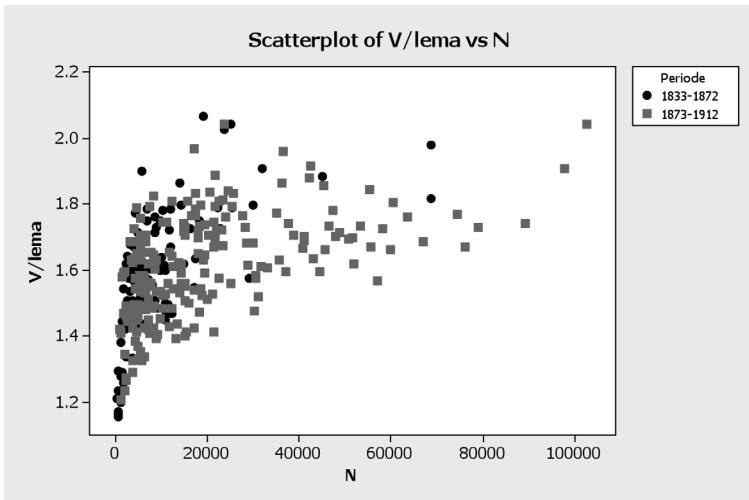
14. L'anàlisi que he fet és, com he dit, exploratòria. Per a un estudi complet caldria examinar altres trets i, sobretot, fixar etapes cronològiques més petites, de manera que poguéssim establir la cronologia dels canvis de tendència amb més precisió, cosa que facilitaria relacionar aquests canvis interns amb fets d'història externa de la llengua. A més —i això podria donar resultats de gran interès—, caldria introduir criteris com els gèneres literaris i la tipologia textual, per tal de descobrir quins trets, formes i elements van associats a determinats tipus de textos. Pensem, en aquest sentit, en fenòmens com els «dos registres lingüístics» de la poesia de Verdaguer (Rossich, 2006).

l'índex de dispersió morfològica (F/L) de cada obra i, per tant, del conjunt. L'operació consisteix, així, a determinar si l'índex general de dispersió morfològica, comparant els diferents períodes temporals, creix o decreix. Si creix, és que la dispersió morfològica augmenta. Si decreix, la dispersió morfològica es redueix, i això vol dir que la llengua convergeix cap a l'estandardització.

Tot seguit presento dos gràfics que mostren la tendència de l'esmentat índex (per problemes de temps, m'he limitat a estudiar només el subcorpus literari, un dels dos en què està dividit el CTILC). Cada punt, quadrat o rombe representa l'índex de dispersió morfològica d'una obra. En l'abscissa (N) es representa l'extensió de les obres (en ocurrències), i en l'ordenada (V/lema) l'índex de dispersió morfològica. En el primer gràfic he dividit cronològicament el subcorpus en les dues etapes esmentades abans: 1833-1872 i 1873-1912. En el segon presento la segona etapa desagregada en dues subetapes (he renunciat a fer el mateix amb la primera etapa perquè la visualització material dels resultats no era tan clara).¹⁵

En tots dos gràfics la informació relativa a obres de poca extensió no s'aprecia gaire, però en el primer sí que s'aprecia, a partir aproximadament de les obres de 20.000 paraules, que els quadres (de color gris fosc) tendeixen a estar per sota dels punts (de color negre). L'índex de les obres de la segona etapa, doncs, tendeix a ser més baix. En el segon gràfic (també sobretot a partir de les obres de 20.000 paraules) aquest fet es mostra amb més claredat: els rombes (gris pàl·lid) tendeixen a estar per sota dels quadres (gris fosc), que tendeixen a estar per sota dels punts (negre). L'índex, doncs, tendeix a decreixer: la dispersió morfològica és més baixa en la franja 1893-1912 que en la franja 1873-1892, i en aquesta és més baixa que en la franja 1833-1872.

15. Aquests gràfics han estat realitzats per Josep Ginebra, professor del Departament d'Estadística i Investigació Operativa de la Universitat Politècnica de Catalunya. He de fer constar aquí l'agraïment per la seva dedicació i la seva disponibilitat.

VIII. Conclusions

Ens demanàvem què és el que va aportar el segle XIX a la «construcció del sistema lingüístic literari català» contemporani des del punt de vista de la fixació de la llengua, és a dir, quins poden ser els elements vuitcentistes de cohesió lingüística que formen part del sistema lingüístic literari català vigent avui. Penso que he mostrat que, a part dels «acord bàsics previs» i d'altres aspectes sobre els quals caldria investigar més —la «filosofia» de la codificació lingüística, l'estil del català literari, la contribució lingüística de Verdaguer—, l'aportació concreta del XIX a l'establiment de les solucions ortogràfiques, gramaticals i lèxiques contemporànies pot ser més gran del que fins ara s'ha suposat. Sembla que la codificació de Fabra va tenir en compte unes tendències de la llengua escrita que, tot i que en la major part dels casos no eren encara majoritàries, ja existien i tendien clarament a créixer.

Referències bibliogràfiques

- AGUILÓ, Marià (1867). «Discurs del senyor president del Consistori». Dins: *Jochs Florals de Barcelona en 1867*. Barcelona: Llibreria de A. Verdaguer, p. 29-40. Reproduït en facsímil (d'on cito) a Joaquim MOLAS; Manuel JORBA; Antònia TAYADELLA (ed.). *La Renaixença. Fonts per al seu estudi 1815-1877*. Barcelona: Universitat de Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 1984, p. 281-291.
- BOFARULL, Antoni de (1864). *Estudios, sistema gramatical y crestomatía de la lengua catalana*. Barcelona: Librería de El Plus Ultra. Reproduït (d'on cito) dins Bofarull (1987), p. 73-203.
- (1987). *Escrits lingüístics*. Edició a cura de Jordi Ginebra. Barcelona: Alta Fulla.
- BOFARULL, Antoni; Adolf BLANCH (1867). *Gramática de la lengua catalana*. Barcelona: Espasa Hermanos, Editores. Edició facsímil. València: Librerías «Paris-Valencia», 1993.
- CASAS HOMS, Josep M. (1963-1968). «Un predecessor de Pompeu Fabra». *Estudis Romànics*, vol. XII (1963-1968), p. 51-63.

- (1967-1968). «El mestratge de Marian Aguiló». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, [vol.] XXXII (1967-1968), p. 139-187.
- CORTADA, Joan (1860). *Cataluña y los catalanes*. Sant Gervasi: Impremta Blanxart. Edició catalana. Barcelona: Edicions 62, 1965.
- COSTA CARRERAS, Joan (2005). «Norma i variació sintàctiques: la concepció de Pompeu Fabra (1891-1948)». Tesi doctoral. Universitat de Girona. Departament de Filologia i Filosofia.
- CTILC = Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana. <http://ctilc.iec.cat/>. [Consultes fetes del setembre al novembre del 2008].
- FABRA, Pompeu (1891). *Ensayo de gramática de catalán moderno*, Barcelona: Est. y Llib. L'Avenç de Massó y Casas. Edició facsímil, a cura de Sebastià Bonet (amb la *Contribució a la gramática de la llengua catalana*). Barcelona: Alta Fulla, 1993.
- [1924]. *L'obra de depuració del català*. Barcelona: Ateneu Barcelonès. Reproduït (d'on cito) a FABRA. *La llengua catalana i la seva normalització*. Edició a cura de Francesc Vallverdú. Barcelona: Edicions 62, 1980, p. 149-165.
- (1932). *Diccionari general de la llengua catalana*. Barcelona: Llibreria Catalònia.
- (1983). *Converses filològiques*. Edició a cura de Joaquim Rafel, vol. I. Barcelona: Edhasa.
- FUSTER, Joan (1963). «Parlament». Dins: *Record de Pompeu Fabra*. Perpinyà: Imprimerie du Midi, p. 42-43. Reproduït (d'on cito) a FUSTER. *Escrits sobre la llengua*. Introducció i selecció de textos a cura de Marisa Bolta i Toni Mollà. Barcelona: Pirene Editorial, 1994, p. 13-17.
- GAROLERA, Narcís (1991). «Estudi preliminar». Dins: Jacint VERDAGUER. *Excursions i viatges*. Vol. I. Barcelona: Barcino.
- MARFANY, Joan-Lluís (2001). *La llengua maltractada*. Barcelona: Empúries.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (1985). *Els mallorquins i la llengua autòctona*. 2a ed., augmentada. Barcelona: Curial.
- (2006). «Marià Aguiló, mentor i amic de Jacint Verdaguer». *Anuari Verdaguer*, núm. 14 (2006), p. 157-199.

- OLLER, Narcís (1962). *Memòries literàries. Història dels meus llibres*. Pròleg de Gaziell. Barcelona: Aedos.
- PINYOL, Ramon; Pere QUER (2006). «L'aportació de Verdaguer a la llengua literària segons els seus coetanis». *Anuari Verdaguer*, núm. 14 (2006), p. 401-418.
- RAFANELL, August (1995). «La invenció d'una tradició. L'emergència dels dialectes en la llengua literària». Dins: Pep BALSALOBRE; Joan GRATACÓS (ed.). *La llengua catalana al segle XVIII*. Barcelona: Edicions dels Quaderns Crema, p. 287-328.
- RAFEL, Joaquim (1996). «Introducció». Dins: Joaquim RAFEL (dir.). *Diccionari de freqüències. 1 Llengua no literària*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. VII-LXIII.
- ROCA RICART, Rafael (2008). *La Renaixença i la ruta del Císter. L'aplec de catalans, mallorquins i valencians a Poblet, Santes Creus, Valls i Tarragona (1882)*. Valls: Cossetània Edicions.
- ROSSICH, Albert (2006). «Els dos registres lingüístics de la poesia de Verdaguer». *Anuari Verdaguer*, núm. 14 (2006), p. 111-129.
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (1924). «La prosa catalana». *La Publicitat*, any XLVI, núm. 15694 (16 abril), p. 1.
- (1925). «L'idioma format». *La Publicitat*, any XLVII, núm. 16007 (9 juliol), p. 1.
- SARAGOSSÀ, Abelard (2005). «Per a un estudi de la sintaxi de Jacint Verdaguer». *Anuari Verdaguer*, núm. 13 (2005), p. 41-121.
- SARDÀ, Joan (1886). «J. Yxart.- El año pasado.- Letras y artes en Barcelona». *La España Regional*, any I, tom I (1886), p. 102.
- SEGARRA, Mila (1985). *Història de l'ortografia catalana*. Barcelona: Empúries.
- TOMÀS, Margalida (1996). «Marià Aguiló i Antoni de Bofarull davant la llengua catalana». Dins: Pere ANGUERA [et al.]. *Sis estudis sobre Antoni de Bofarull*. Pròleg de Josep Murgades. Reus: Edicions del Centre de Lectura, p. 41-56.
- VERDAGUER, Jacint (2002). *En defensa pròpia*. Edició i presentació de Narcís Garolera. Barcelona: Tusquets Editors.